

УДК 159.99:37.015.3

Громадська позиція вчителя як чинник трансформації образу «я-педагог» у структурі самосвідомості вчителя

Стуліка О.Б., Ревякіна О.І

У статті висвітлено результати кваліфікаційного психологічного дослідження громадської позиції як чинника трансформації образу «Я-педагог» у структурі самосвідомості вчителів. Проаналізовано риси «ідеального вчителя», виходячи з уявлень школярів та педагогів прифронтової зони; виявлено трансформації в структурі самосвідомості особистості вчителів, які працюють в прифронтових школах, висвітлено мрії педагогів.

Ключові слова: громадська позиція, громадянська позиція, самосвідомість, «Я-педагог», особистість, Я-концепція, трансформації, простір життя, копінг-стратегія.

В статье отражены результаты квалификационного психологического исследования общественной позиции как фактора трансформации образа «Я-педагог» в структуре самосознания учителей. Проанализированы черты «идеального учителя», исходя из представлений школьников и педагогов прифронтовой зоны; выявлено трансформации в структуре самосознания личности учителей, работающих в прифронтовых школах, освещены мечты педагогов.

Ключевые слова: общественная позиция, гражданская позиция, самосознание, «Я-педагог», личность, Я-концепция, трансформации, пространство жизни, копинг-стратегия.

The article highlights the results of psychological research qualification of civic position as the factor of self-image «I - teacher» transformation in the structure of teachers' self-awareness. The results of the empirical study of the cognitive component of teachers' professional pedagogical self-consciousness of people working in the front-line zone are presented.

Pedagogical self-consciousness is complex and specific in its structure, it is formed in two aspects: internal - the formation of the self-image «I - teacher» and external - the formation of a teacher's position under the influence of social environment. Teacher's self-consciousness includes the recognition of the teacher's professional role, rules, norms, requirements for this profession, and the assimilation of social expectations which is demonstrated by the community as a social space.

The article analyzes the features of an image of the «ideal teacher» based on understanding of school-children and teachers living and working in the front-line zone. Transformations in the self-consciousness structure of teacher's personality who has been working in front-line schools during the period of war actions are revealed. The authors state the changes in the understanding of the features in the image of «ideal teacher», the raising level of personal anxiety, a sub-optimal motivational complex, uncertainty as a state of personality. It has been established that the social situation has affected the attitude of teachers towards their students and the attitude of teachers has changed in a life-threatening situation towards themselves, their families and their students.

Keywords: civic position, public position, self-consciousness, image «I-teacher», personality, self-concept, transformations, life space, coping strategy.

Актуальність. Простір життя сучасної людини не є статичним. Простір є заданим відношенням особи до навколишнього світу. Серед різноманітності просторів нашого життя нас цікавлять саме психологічні простори, в яких протікає життя людини, які трансформуються під впливом різноманітних факторів та в залежності від соціальної ситуації. Зміна психологічного простору життя людини має свої наслідки. Зовні вони помітні при зміні стратегій поведінки здійснюваної діяльності, трансформації звичних для людини моделей поведінки, а зсередини – у трансформації Я-концепції. Існує чимало чинників, які мають вплив на формування самосвідомості. Одним із таких чинників є громадська позиція вчителя, на формування та трансформацію якої можуть впливати різні фактори. Одним із таких факторів є психологічний тиск, який відчуває вчитель при необхідності реалізації своєї професійної соціальної позиції в умовах сучасності.

Школа потребує вчителя, який має творчо підходити до викладання уроків, бути креативним, винахідливим; який має швидко орієнтуватися при зміні робочої ситуації від зовнішніх факторів; який має виховувати та формувати ключові компетентності особистості (вміння міркувати, мислити, знаходити різноманітні шляхи вирішення ситуації та інші); який має бути емпатійним та розуміти стан своїх вихованців, співчувати, надавати за потребою психологічну допомогу; сучасний вчитель має бути висококваліфікованим фахівцем, який має утримувати свою професійну позицію навіть у ситуації загрози життю, у ситуації невизначеності. Але, разом з тим, педагог є людиною, яка зазнаючи змін, трансформується.

Ми вважаємо, що громадська позиція є одним із тих чинників, що впливають на формування самосвідомості особистості вчителя, а тема дослідження є актуальною.

Мета дослідження - визначити вплив громадської позиції вчителя на формування самосвідомості особистості під час виникнення ситуацій, загрозливих для життя учнів.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши різні теоретичні погляди (Г.Я. Гревцева, О. Бабакіна, М. Євтух, Т. Завгородня, В. Майборода, Н. Нікітіна, О. Рацул, М. Стельмахович, М. Чепіль, Я.

Яцїва, І.Бех, В. Вербицький, П. Волошин, Ю. Завалевський, Н. Косарева, К. Чорна), можемо зазначити, що в сучасній психологічній науці вживають терміни «громадська» та «громадянська» позиція вчителя, які іноді виступають як синоніми. Але, разом з тим, громадянська позиція вказує на відношення особистості педагога до суспільства, в якому він живе та працює, до способу його мислення та способу здійснення професійної діяльності; громадська позиція – це більш професійна позиція вчителя, це той чинник, який зазнавши зовнішніх факторів, може впливати на трансформацію структурних компонентів особистості вчителя.

Якщо громадянська позиція в літературі описана детально, то громадська – не вивчена в достатній мірі. Ми вважаємо, що громадська позиція як фактор впливає на зміни в особистості. Громадянську позицію педагог демонструє суспільству, громадська ж – внутрішня і впливає на зміни в його особистості.

Враховуючи сучасну соціальну ситуацію, ми можемо стверджувати, що зміни в структурі особистості вчителів є, що вчителя постійно знаходяться в стресовій ситуації, в ситуації напруження та постійних змін. Загострення соціальної ситуації обумовлює виникнення чи зміну громадської позиції вчителя як структурного компоненту його самосвідомості.

З метою визначення трансформацій самосвідомості педагогів нами було проведено емпіричне дослідження. Групу досліджуваних складають 80 педагогів, які працюють у школах Волноваського району Донецької області. Дослідження проводилося у жовтні-листопаді 2017 року.

Для проведення дослідження використовувались наступні методики: опитування дітей прифронтових шкіл щодо рис, якими має володіти «ідеальний вчитель»; методика суб'єктивної оцінки ситуаційної і особистісної тривожності (Ч.Д. Спілбергер, Ю.Л. Ханін); методика «Мотивація професійної діяльності (К.Замфір в модифікації А.А. Реана); методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (Т.Л. Крюкова); розроблений нами опитувальник (О.Б. Стуліка, О.І. Ревякіна).

На першому етапі нашого дослідження було проведено опитування школярів щодо психологічних особливостей образу ідеального вчителя протягом березня-квітня 2017 року. За допомогою анкети були опитані учні, що знаходяться у зоні бойових дій або територіях, наближених до військових дій (Волноваська ЗОШ I-III ступенів №4, Новотроїцька ЗОШ I-III ступенів №2, Новотроїцька ЗОШ I-III ступенів №2). Вибірку склали 335 учнів 1-11 класів вказаних шкіл [3]. Дітям було надано завдання написати якості, які мають бути у «ідеального», на їх думку, сучасного вчителя. Скомпоновані відповіді респондентів представлені наступним чином:

професійні якості (розумний, допитливий, цікавий, працелюбний, кваліфікований, зрозуміло пояснює, компетентний, уміє знаходити підходи до учня, гарно володіє методикою викладання свого предмету, цікаво проводить уроки, вимогливий, ініціативний, креативний, який любить дітей, несе відповідальність за учня, справедливий, досвідчений);

зовнішній вигляд (красивий, здоровий, який слідує за своїм зовнішнім виглядом, сучасний, спортивний, стильний);

емпатійні якості (ласкавий, чуйний, турботливий, ніжний, якому можна довіритися, який розуміє, співчуваючий, людяний, терплячий);

вміння (спокійний, має захищати дітей, який може зацікавити, повинен добре вміти заспокоювати, уміє прощати, який не тримає образи, допомагає, класний керівник-захищає свій клас);

рисі особистості (добрий, справедливий, чесний, щирий, щедрий, харизматичний, веселий, з почуттям гумору, уважний, самостійний, активний, інтелігентний, сильний, ввічливий, мудрий, позитивний);

повага (порядний, авторитетний, на нього можна покластися);

дисциплінованість, організованість (суворий, терплячий, який володіє собою, організований, вихований, культурний, стриманий);

доброзичливість (привітний).

Слід відзначити, що учні селища Новотроїцьке, які частіше чують постріли та «звуки війни», бо школи знаходяться зовсім поряд біля проведення воєнних дій, дещо інакше бачать «ідеального» вчителя. Вони приписують вчителю, крім вище зазначених, такі риси як: щасливий, лагідний, не сварить, має бути другом, вміє заспокоїти, підтримати, медіатор, виважений, вміє себе стримувати, кмітливий, сміливий, пунктуальний, енергійний, доброзичливий, винахідливий. Тож, як бачимо, у більшості опитаних дітей переважають якості емпатійного спектру [3].

Отже, проведене дослідження якостей «ідеального» вчителя з позиції учнів не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми психологічних особливостей образу ідеального вчителя, але, можемо зазначити певну трансформацію уявлень у школярів щодо образу вчителя.

Другим етапом нашого дослідження була діагностика вчителів за обраними методиками. За результатами опитувальника суб'єктивної оцінки ситуаційної і особистісної тривожності, маємо такі дані: ситуаційна тривожність у 66 (82,5%) респондентів помірного рівня; у 11 осіб, що становить 13,75% - низький рівень, лише 3 респонденти (3,75%) мають високий рівень ситуаційної тривожності. Рівень особистісної тривожності: низький – 2 (2,5%); помірний – 8 (10%); високий – 70 (87,5%). Тож, ми спостерігаємо дуже високий рівень особистісної тривожності, що свідчить про те, що соціальна ситуація, в якій працюють педагоги, має вплив на особистісні трансформації.

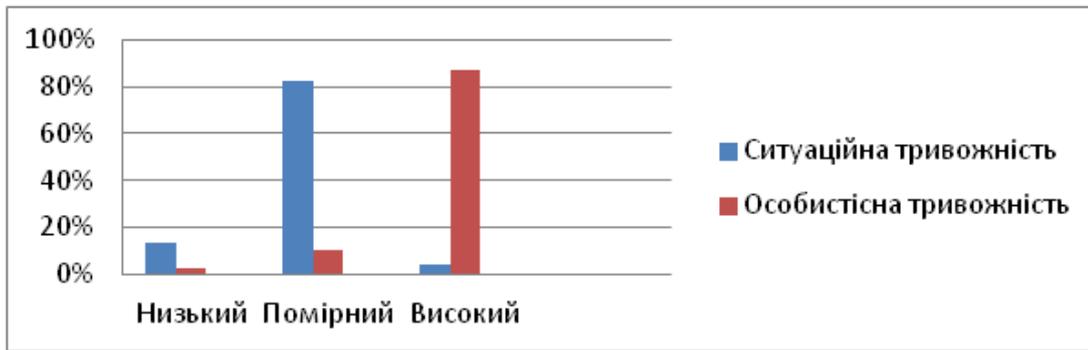

Рис. 1. Розподіл респондентів за виявленим рівнем тривожності особистості (за методикою суб'єктивної оцінки ситуаційної і особистісної тривожності)

За методикою «Мотивація професійної діяльності (К.Замфір в модифікації А.А.Реана) було діагностовано рівень мотиваційного комплексу професійної діяльності педагогів. У 32% респондентів було діагностовано оптимальний мотиваційний комплекс, у 48% – неоптимальний мотиваційний комплекс. Отримані дані свідчать про те, що особистісні мотиви опитуваних мають перевагу над професійними мотивами.

За результатами методики «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (Т.Л. Крюкова), було отримано наступні результати (див.табл.1):

Таблиця 1.

Залежність рівня копінгу респондентів від стиля/субстиля

Назва стилів/субстилей	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
Проблемно-орієнтований копінг	3	3,75%	58	72,5%	9	11,25%
Емоційно-орієнтований копінг	15	18,75%	21	26,25%	44	55%
Копінг, орієнтований на уникнення	13	16,25%	54	67,5%	39	48,75%
Субшкала «Соціальне відволікання»	9	11,25%	61	76,25%	10	12,5%
Субшкала «Відволікання»	10	12,5%	59	73,75%	11	13,75%

58 (72,5%) респондентів мають середній рівень проблемно-орієнтованого копінгу, що має на меті модифікувати, зменшити або усунути джерело стресу. 54 (67,5%) респондентів - середній рівень копінгу, орієнтованого на уникнення. До способів уникання можна віднести втечу у хворобу, вживання алкоголю, наркотиків, варіантом активного способу уникання – суїцид. Стратегія уникання – одна з провідних поведінкових стратегій, яка сприяє формуванню дезадаптивної, псевдодолаючої поведінки. Використання цієї стратегії обумовлене недостатнім рівнем особистісних копінг-ресурсів і навичок активного розв'язання життєвих проблем. Стратегія уникання може носити адекватний або неадекватний характер залежно від конкретної стресової ситуації, віку і стану ресурсної системи індивіда [2]. Субшкала «Соціальне відволікання» виражена на середньому рівні у 61 (76,25%) респондента, що свідчить про пошук та використання соціальної підтримки, зниження рівня стресу та вирішення проблем за допомогою інших людей респондентами. Субшкала «Відволікання» на середньому рівні виражена у 59 (73,75%) опитаних, що свідчить про активне виключення зі своєї свідомості проблеми, очікування більш сприятливих умов для вирішення ситуації.

За результатами створеного нами опитувальника, який був спрямований на виявлення громадської позиції вчителя в умовах сучасності, виявлення мрій педагога, виявлення особливостей професійної позиції під час реалізації професійної діяльності, виявлення рис «ідеального вчителя» на думку педагогів, ми отримали наступні дані.

До рис, якими повинен володіти «ідеальний вчитель», респонденти віднесли такі як: стресостійкість – 59 осіб (73,75%); любов до дітей – 73 (91,25%); психологічна готовність до педагогічної праці – 53(66,25%); психолого-педагогічна культура – 55(68,75%); педагогічна і психологічна спостережливність – 40(50%); здатність довільно концентрувати і розподіляти увагу – 34(42,5%); творча спрямованість уяви – 49(61,25%); логічність мислення – 45(56,25%); здатність переконувати – 40(50%); чуття нового – 39(48,75%); гнучкість розуму – 47(58,75%); культура мовлення – 66(82,5%); багатство словникового запасу – 59(73,75%); здатність свідомо керувати емоціями – 50(62,5%); уміння регулювати свої дії, поведінку – 50(62,5%); уміння володіти собою – 59(73,75%); терплячість – 60(75%); самостійність – 33(41,25%); рішучість – 49(61,25%); вимогливість – 52(65%); організованість і дисциплінованість – 57(71,25%); педагогічний оптимізм і гуманність – 53(66,25%); схильність до громадської діяльності – 38(47,5%).

Крім вищезазначених рис, педагоги мали змогу вказати ті, якими має володіти вчитель в умовах сучасності, на їх думку. 50% опитаних не надали відповідь на це запитання анкети. Серед інших маємо наступні відповіді: милосердність, толерантність, співчутливість, стриманість, товариськість, взаєморозуміння, креативність, повага до учнів, розуміння учнів, комунікабельність, вміння знаходити підхід до кожної дитини, вміння пристосовуватися до нових умов, справедливість,

готовність презентувати власний досвід та вивчати досвід своїх колег, мобільність, самовдосконалення та саморозвиток, володіння сучасними технологіями. Тож, можемо констатувати, що за кількома позиціями думки учнів та вчителів збігаються.

Соціальна ситуація впливає на зміну відношення вчителів до учнів - у 22 (27,5%) опитаних змінилося ставлення до учнів у регіоні, де вони працюють. 58 (73,5%) вчителів не змінили своє ставлення до учнів. Як бачимо, можна стверджувати, що у більшості опитаних відбулися зміни по відношенню до своїх учнів. 53 (66,25%) респонденти відчувають страх по відношенню до учнів, коли чують «звуки війни» на вулиці, 6 (7,5%) не відчувають. Тобто можна зробити висновок, що громадська позиція є значущою та обумовлює стиль поведінки.

Тривожність - це індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини до частих і інтенсивних переживань стану тривоги, а також в низькому порозі її виникнення. Вона розглядається як особистісне утворення та/чи як властивість темпераменту, що обумовлена слабкістю нервових процесів [1]. 73 (91,25%) респондентів відчувають тривожність по відношенню до учнів, коли чують «звуки війни» на вулиці. Тривожність стосовно себе відчуває 68 (85%) респондентів, 3 (3,75%) – не відчуває. По відношенню до своєї родини: 64 (80%) відчуває страх. Можемо констатувати, що у ситуації, загрозовій для життя, педагоги відчувають тривожність більше за життя учнів, ніж за своє (див.рис.2).

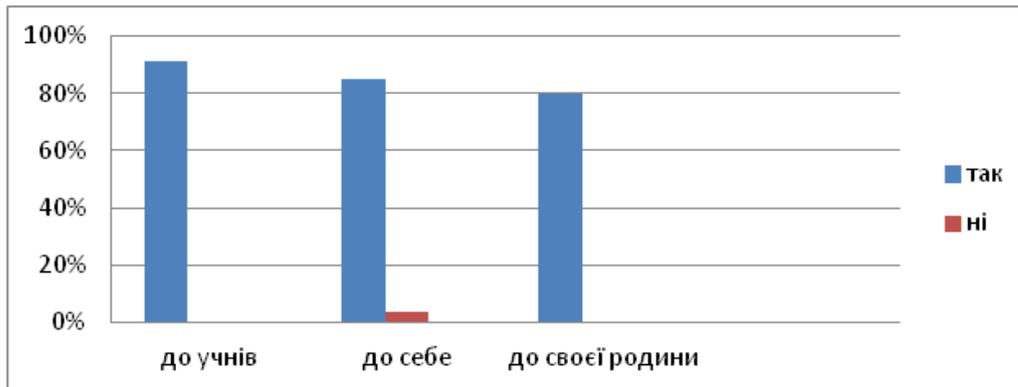

Рис. 2. Розподіл респондентів за параметром тривожності при «звуках війни» на вулиці

34 (46,25%) опитаних відчувають невизначеність по відношенню до учнів при «звуках війни», 14 (17,5%) опитаних – не відчувають. По відношенню до себе 30 (37,5%) респондентів відчувають невизначеність, 16 (20%) – не відчувають. По відношенню до своєї родини: 37 (46,25%) – відчуває невизначеність, 11 (13,75%) – вказали, що «ні», тобто респонденти опиняються в ситуації прийняття рішення щодо подальших дій, як по відношенню до себе, так і по відношенню до своєї родини та учнів. Та саме громадська позиція впливає на прийняття цього рішення.

Мрії респондентів представлені наступним чином: щоб був мир та закінчилася війна – 38 (47,5%); не вказали свою мрію – 27 (33,75%); подорожі - 4 (5%); сімейне благополуччя – 3 (3,75%); здоров'я та добробут – 3 (3,75%); переїхати до нової квартири – 2 (2,5%); будинок біля моря – 1 (1,25%); стабільність – 1 (1,25%); відпустка – 1 (1,25%). Як бачимо, мрії про мир та закінчення війни значно переважають над особистими мріями, що вказує на трансформації у структурі особистості педагогів у зв'язку із ситуацією на сході України.

Респондентам була запропонована наступна ситуація: Ви знаходитеся на робочому місці у класі. Ваша дитина перебуває в цей час вдома (у дитячому садку, іншій школі, тощо). Починається ситуація, яка може бути загрозовою для життя (наприклад, обстріл). Було запропоновано три варіанти відповідей. 4 педагоги (5%) обрали варіант «Ви покидаєте свій клас та шукаєте свою дитину»; 21 респондент (26,25%) обрали варіант відповіді «Залишаєтеся зі своїм класом/учнями на уроці»; 43 (53,75%) респондентів обрали варіант «З учнями шукаєте сховища поза межами школи».

Відчуття опитуваних у ситуації, загрозовій для життя, відображено у таблиці 2. Привертає увагу те, що респондентами було вказано «безпорадність» як можлива вільна відповідь на запитання.

Таблиця 2.

Відображення відчуттів респондентів у ситуації, загрозовій для життя

	По відношенню до учнів		По відношенню до себе		По відношенню до своєї родини	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Страх	45(56,2%)	12(15%)	45(56,2%)	12(15%)	70(87,5%)	3(3,7%)
тривожність	58(72,5%)	3(3,7%)	70(87,5%)	10(12,5%)	68(85%)	1(1,2%)
невизначеність	32(40%)	12(15%)	10(12,5%)	10(12,5%)	60(75%)	4(5%)
агресія	3(3,7%)	58(72,5%)	4(5%)	58(72,5%)	3(3,75%)	40(50%)
невпевненість	25(31,2%)	5(6,2%)	30(37,5%)	3(3,7%)	40(50%)	21(26,2%)

У відповідь на питання щодо складностей, які респонденти відчують під час здійснення своєї професійної діяльності, отримано такі відповіді: байдужість учнів до навчання; моральні складнощі; відсутність уваги дітей; відсутність матеріально-технічного оснащення в повній мірі; неможливість змінити ситуацію; страх за життя і здоров'я учнів; мало вільного часу для позашкільної діяльності; відсутність бомбосховища в школі або поряд з нею; невпевненість у майбутньому; відповідальність за життя дітей; непорозуміння у триаді «вчитель-учень-батьки»; низький рівень культури поведінки учнів; демотивація учнів; перевантаження документацією; діти часто пропускають заняття в школі через обстановку в селі; батьки не ставляться з належною увагою до навчання й виховання своїх дітей. Тож, разом із раніш існуючими труднощами спостерігаємо виникнення нових, характерних саме для сьогодення України.

На третьому етапі емпіричного дослідження, в рамках формуючого експерименту, була здійснена комплексна психологічна тренінгова робота. Експериментальну групу склали 20 респондентів з високим рівнем особистісної тривожності та з неоптимальним мотиваційним комплексом, що працюють в умовах, загрозованих для життя людини.

Метою впровадженої нами комплексної психологічної тренінгової програми було приведення особистісного рівня тривожності з високого до середнього; формування стресостійкості особистості; формування навичок релаксації та медитації у респондентів; усвідомлення внутрішніх (особистісних) ресурсів. Основними завданнями тренінгової програми є сприяння: зниженню рівня особистісної тривожності; усвідомленню власних особистісних ресурсів; формуванню стресостійкості; формуванню навичок релаксації та медитації; усвідомленню власних потреб, мотивацій та прагнень, мрій.

Комплексна психологічна тренінгова програма розрахована на 24 години (6 занять по 4 години) та складається з трьох змістовних блоків: перший блок роботи спрямований на зниження рівня особистісної тривожності та на вироблення навичок стресостійкості; другий блок програми спрямований на формування навичок саморегуляції та самоконтролю; третій блок – на розкриття та усвідомлення власних внутрішніх ресурсів, мрій, проектування перспектив майбутнього.

Реалізація комплексної психологічної тренінгової програми проходила протягом одного місяця з періодичністю один блок на тиждень. По завершенню тренінгової програми, було проведено контрольний діагностичний комплекс учасників тренінгу. За результатами контрольного діагностичного етапу емпіричного дослідження, ми можемо констатувати зниження рівня тривожності з середнього до низького у 18 учасників тренінгу та з високого до середнього рівня особистісної тривожності у 2 учасників. Під час тренінгу було вироблено навички емоційної регуляції та самоволодіння у стресових ситуаціях та ситуаціях, загрозованих для життя. У 17 учасників спостерігаємо зміни у трансформації неоптимального мотиваційного комплексу на оптимальний, у 3 респондентів будь які зміни відсутні. Педагоги усвідомили свої особистісні мрії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ми можемо стверджувати, що громадська позиція вчителя впливає на формування самосвідомості особистості педагога під час виникнення ситуацій, загрозованих для життя учнів. Структура самосвідомості педагогів, які працюють у прифронтових школах, зазнала трансформації. Проведена нами корекційна програма є ефективною. Подальші перспективи ми вбачаємо у дослідженні громадської позиції як чинника впливу на самосвідомість особистості педагогів України.

Література

1. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – СПб.: Прайм Еврознак, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 665 с.
2. Василенко М.М. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій / М.М. Василенко // Електронний ресурс - Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/748/>
3. Митина Л.М. Формирование профессионального самосознания учителя/ Л.М.Митина // Вопросы психологии. – 1990 – №3. – С. 58-64.
4. Стахова О.О. Професійно-педагогічна самосвідомість особистості як предмет науково-практичних досліджень / О.О. Стахова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. - 2009. – Вип. 27 (51). – С. 109-114.
5. Табачек І.В. Формування та розвиток особистості сучасного вчителя / І.В.Табачек // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. – К., 2005–24с.

References

1. Bolshoj psichologicheskij slovar` / pod red. B.G.Meshheriyakova, V.P.Zynchenko. SPb.: Prajrn Ev-roznak, M.: OLMA-PRESS, 2003. – 665 s.
2. Vasylenko M.M. Suchasni napryamy psichologichnyx doslidzhen koping-strategij / M.M. Vasylenko // Elektronnyj resurs - Rezhym dostupu: <http://vuzlib.com/content/view/748/>
3. Mytyna L.M. Formyrovanye professyonalnogo samosoznanyya uchytelya/ L.M.My`ty`na // Voprosi psichologyu. – 1990 – #3. – S. 58-64.
4. Staxova O.O. Profesijno-pedagogichna samojavascript: void(0) svidomist` osobystosti yak pred-met naukovo-praktychnyx doslidzhen` / O.O. Staxova // Naukovyj chasopys Nacionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova. Seriya 12. Psichologichni nauky: zb. nauk. pracz. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Dragomanova. - 2009. – Vy`p. 27 (51). – S. 109-114.
5. Tabachek I.V. Formuvannya ta rozvytok osobystosti suchasnogo vchytelya / I.V.Tabachek // Avtoreferat dysertaciyi na zdobuttya naukovoogo stupenya kandydata filosofskyx nauk. – K., 2005–24s.